

Universitat de Lleida

GUIA DOCENT

PRÀCTIQUES CLÍNiques VII

Coordinació: LAGO PORREDON, CLARA

Any acadèmic 2023-24

Informació general de l'assignatura

Denominació	PRÀCTIQUES CLÍNiques VII			
Codi	100688			
Semestre d'impartició	ANUAL AVALUACIÓ CONTINUADA			
Caràcter	Grau/Màster	Curs	Caràcter	Modalitat
	Grau en Infermeria	4	OBLIGATÒRIA	Presencial
Nombre de crèdits assignatura (ECTS)	15			
Tipus d'activitat, crèdits i grups	Tipus d'activitat	PRACLIN		
	Nombre de crèdits	6		
	Nombre de grups	1		
Coordinació	LAGO PORREDON, CLARA			
Departament/s	INFERMERIA I FISIOTERÀPIA			
Informació important sobre tractament de dades	Consulteu aquest enllaç per a més informació.			
Idioma/es d'impartició	Català - Castellà			
Distribució de crèdits	15 ECTS			

Professor/a (s/es)	Adreça electrònica professor/a (s/es)	Crèdits impartits pel professorat	Horari de tutoria/lloc
DELGADO VELASCO, MARIA		2	
GARCIA LEON, CRISTINA	cristina.garcialeon@udl.cat	5	
LAGO PORREDON, CLARA	clara.lago@udl.cat	2	
PEREZ HORCAJO, JUAN MANUEL	juanmanuel.perez@udl.cat	9	
PORTELLA TORRENT, ESTER	esther.portella@udl.cat	9	
TORT NASARRE, GLORIA	gloria.tort@udl.cat	3	

Informació complementària de l'assignatura

Les Pràctiques Clínicas són pràctiques preprofessionals, en forma de rotatori clínic independent i amb una avaluació final de competències, en els Centres d'atenció primària, hospitals i altres centres assistencials que permetin el desenvolupament competencial independent dels estudiants d'infermeria i un aprenentatge progressiu i gradual a través dels diferents cursos.

Les assignatures vinculades a les Pràctiques Clínicas tenen caràcter obligatori. Es divideixen en 7 assignatures amb diferent creditatge depenen del curs, presentant-se de forma creixent; és a dir en primer curs hi ha una única assignatura de 6 ECTS, a segon una assignatura de 12, a tercer dues assignatures de 12 i a quart, tres assignatures, dues de 12 ECTS i una de 15.

Aquestes assignatures es centren en l'atenció de la persona al llarg del seu cicle vital i en els diversos contextos assistencials: hospitalaris, comunitaris, sociosanitaris, residencials i altres més específics com salut mental. La seva finalitat és el desenvolupament, en context real, de l'atenció infermera en activitats de prevenció, promoció, tractament o acompanyament de persones sanes o malaltes, grups de persones o la societat.

Els continguts de les pràctiques guarden relació amb el curs i el nivell competencial esperat de l'estudiantat. Les de primer curs tenen la finalitat de descobrir el context sanitari i ser un primer contacte amb el context assistencial, les de segon s'ubiquen en unitats hospitalàries bàsiques i pretenen formar a l'alumne en les tècniques bàsiques d'infermeria, les de tercer curs suposen un reforç de les pràctiques de segon curs d'un costat i s'introdueix l'atenció a la dona embarassada, el nen i la persona gran i a quart curs es plantegen diferents itineraris perquè els i les alumnes coneguin les unitats especialitzades i l'atenció a la comunitat entre d'altres

La metodologia docent té dos eixos bàsics: les activitats de preparació (classes teòriques, seminaris sobre temes amb una implicació clara en l'atenció a la persona) i les pràctiques assistencials que requereixen una preparació prèvia en un context clínic amb classes pràctiques sobre tècniques infermeres. En les pràctiques assistencials, així com en les hores prèvies de preparació clínic, es porta a terme l'atenció directa a la persona, col·laboració amb els equips assistencials, treball de casos clínics en el centre assistencial o tutories, més el treball personal associat bàsicament a l'elaboració dels informes o memòries de pràctiques.

El sistema d'avaluació consta de tres evidències: 1, avaluació de les activitats preclíniques de preparació; 2, elaboració per part de l'alumnat dels informes o memòries de pràctica clínic, i 3, valoració competencial de procés en el context específic de les pràctiques per part del professional responsable de l'estudiant. Per a les pràctiques clíniques s'han desenvolupat diferents instruments que permeten la valoració objectiva de les evidències i de la competència específica segons nivell esperat (veure sistema d'avaluació).

El centre docent desenvolupa la gestió de les pràctiques clíniques a través dels coordinadors, que treballen de manera conjunta amb els professors associats clínics. Aquests últims són professors-tutors de pràctica clínic la funció del quals és el seguiment directe de l'aprenentatge clínic dels estudiants alhora que serveixen d'unió entre la docència teòrica i la pràctica assistencial. Aquest professorat reuneix les condicions òptimes per a aquesta assignatura, atenent la seva especialització assistencial, el coneixement tècnic i teòric requerit i un gran coneixement de l'entorn assistencial.

Normes generals i informació important per a l'estudiant del pràcticum de Grau:

<http://www.infermeria.udl.cat/ca/practiques-academiques/objectius-formatius.html>

Des de la coordinació del pràcticum s'informa que tots els alumnes han d'estar vacunats de les vacunes bàsiques (entre les que haureu de comptar, hepatitis i tètanus) abans de començar els períodes de pràctiques clíniques. Si no esteu al corrent de vacunacions, contacteu amb el vostre centre d'Atenció Primària per tal de procedir a la primo-vacunació o re-vacunació segons el cas.

Informació sobre la transmissió i l'enregistrament de dades personals dels docents i dels estudiants de la Universitat de Lleida arran de la impartició de docència en instal·lacions de la UdL i a distància

La Universitat de Lleida informa que, en funció dels canvis a què es vegi obligada d'acord amb les instruccions de les autoritats sanitàries, les disposicions de la UdL o l'assegurament de la qualitat de la docència, pot transmetre, enregistrar i usar la imatge, la veu o, si s'escau, l'entorn físic triat pels docents i pels alumnes, amb l'objectiu d'impartir la docència en instal·lacions de la UdL o a distància.

Al seu torn, encoratja les persones afectades perquè, en el cas de la docència a distància, triïn els espais que menys incidència tinguin en la seua intimitat.

I, en general, es recomana optar preferentment per les interaccions en el xat o sense activar la càmera, quan no es duguin a terme activitats docents que per les seues característiques exigeixin una interacció oral o visual.

El responsable de l'enregistrament i l'ús d'aquestes dades personals és la Universitat de Lleida –UdL– (dades de contacte del representant: Secretaria General. Plaça de Víctor Siurana, 1, 25003 Lleida; sg@udl.cat; dades de contacte del delegat de protecció de dades: dpd@udl.cat).

Aquestes dades personals s'utilitzaran exclusivament per a les finalitats inherents a la docència de l'assignatura.

En particular, l'enregistrament compleix les funcions següents:

- Oferir la possibilitat d'accedir als continguts en línia i, si s'escau, a mode de formació asíncrona.
- Garantir l'accés als continguts als estudiants que, per raons tecnològiques, personals o de salut, entre d'altres, no hi hagin pogut participar.
- Constituir un material d'estudi per a la preparació de l'avaluació.

Resta absolutament prohibit l'ús de les dades transmeses i dels enregistraments per a altres finalitats, o en àmbits aliens al Campus Virtual, on romandran arxivats, de conformitat amb la política de propietat intel·lectual i industrial de tots els continguts inclosos en webs propietat de la UdL.

En cas que n'hi hagin, els enregistraments es conservaran durant el temps que decideixi qui imparteix l'assignatura, d'acord amb criteris estrictament acadèmics, i, a tot estirar, s'han d'eliminar al final del curs acadèmic actual, en els termes i condicions previstes en la normativa sobre conservació i eliminació dels documents administratius de la UdL, i les taules d'avaluació documental aprovades per la Generalitat de Catalunya (<http://www.udl.cat/ca/serveis/arxiu/>).

Aquestes dades personals són imprescindibles per impartir la docència en l'assignatura, i la definició dels procediments de docència, en especial la que es fa a distància, és una potestat de la UdL en el marc del seu dret

d'autonomia universitària, com preveuen l'article 1.1 i l'article 33.1 de la Llei orgànica 6/2001, de 21 de desembre, d'universitats. Per aquest motiu, la UdL no necessita el consentiment de les persones afectades per transmetre'n o enregistrar-ne la veu, la imatge i, si s'escau, l'entorn físic que hagin triat, amb aquesta exclusiva finalitat, d'impartir la docència en l'assignatura.

La UdL no cedirà les dades a tercers, llevat dels casos estrictament previstos en la Llei.

Les persones afectades poden accedir a les seues dades; sol·licitar-ne la rectificació, supressió o portabilitat; oposar-se al tractament i sol·licitar-ne la limitació, sempre que sigui compatible amb les finalitats de la docència, mitjançant un escrit tramès a l'adreça dpd@udl.cat. També poden presentar una reclamació adreçada a l'Autoritat Catalana de Protecció de Dades, mitjançant la seu electrònica de l'Autoritat (<https://seu.apd.cat>) o per mitjans no electrònics.

UNIFORMES

És OBLIGATORI que els estudiants portin en el transcurs de les pràctiques docents:

- Conjunt sanitari blanc UdL

Es pot adquirir a la botiga **ÚDELS** de la UdL

Centre de Cultures i Cooperació Transfronterera – Campus Cappedont

Carrer de Jaume II, 67 baixos

25001 Lleida

<http://www.publicacions.udl.cat/>

Per a més informació, consultar les fitxes dels productes

<http://www.infermeria.udl.cat/ca/index.html> - PLA FORMATIU - EQUIP PROTECCIÓ INDIVIDUAL

Per a altres equips de protecció (per exemple guants, mascaretes respiratòries, etc..), dependran del tipus de pràctica a realitzar. En aquest cas, el professor responsable informarà si és necessari la utilització d'aquests EPI específics.

No portar els EPI descrits o no complir les normes de seguretat generals que es detallen a continuació comportarà que l'estudiant no pugui accedir als laboratoris o que hagi de sortir del mateixos.

NORMES GENERALS DE SEGURETAT EN LES AULES D'HABILITATS

- Mantenir el lloc de realització de les pràctiques net i ordenat. La taula de treball ha de quedar lliure de motxilles, carpetes, abrics...
- Portar calçat tancat i cobert durant la realització de les pràctiques.
- Portar el cabell llarg sempre recollit.
- No portar polseres, penjolls o mànigues amples que puguin ser atrapats pels equips, muntatges...
- No menjar ni beure dins el laboratori.
- Rentar-se les mans sempre que es tingui contacte amb algun producte químic i abans de sortir del laboratori.
- Seguir les instruccions del professor i consultar qualsevol dubte sobre seguretat.

Objectius acadèmics de l'assignatura

L'objectiu principal de les pràctiques de quart curs és que l'alumne assoleixi la totalitat de les competències requerides per assolir el títol de Graduat o Graduada en Infermeria, mitjançant un rotatori en unitats altament especialitzades.

La seva funció és la d'observar i valorar, diagnosticar i elaborar un pla de cures a la persona sana o en situacions especials de malaltia, posant en pràctica el coneixement teòric, aplicant-lo a l'assistència, proporcionant els cuidatges d'infermeria necessaris i les habilitats adquirides a les aules d'habilitats de primer, segon, tercer i quart curs.

Resultats d'aprenentatge:

- Identificar el nivell competencial infermer dins el sistema sanitari, així com basar l'actuació professional en la responsabilitat i funcions infermeres, segons els estàndards professionals.
- Prestar una atenció sanitària professional d'acord amb les necessitats manifestes dels usuaris/pacients/famílies/comunitat.
- Assegurar en la pràctica dels cuidatges els drets dels pacients conservant els principis ètics com a prioritari i segons les seves creences i valors.
- Mantenir la confidencialitat de les dades del pacient i el secret professional.
- Aplicar el codi ètic de la professió infermera.
- Sustentar les cures en l'evidència científica i els medis disponibles.
- Valorar els pacients d'una forma sistemàtica i holística a través d'un model estandarditzat.
- Participar de forma activa en l'equip assistencial
- Mostrar iniciativa i mostrar-se crític davant les actuacions pròpies i la d'altres professionals.
- Planificar els cuidatges als pacients a través del PAE
- Utilitzar els fàrmacs i productes en base a la prescripció infermera
- Realitzar els procediments d'infermeria atenent les característiques del context i les característiques específiques dels receptors dels mateixos.
- Administrar els fàrmacs i altres teràpies de forma segura.
- Desenvolupar el rol autònom i el de col·laboració segons el nivell de competència exigida en cada situació.
- Demostrar habilitat en la resolució de problemes i en la presa de decisions clíniques.
- Elaborar judicis clínics raonats i basats en l'evidència.
- Fomentar en els usuaris/pacients/comunitat intervencions de promoció, prevenció i curació segons la seva situació de salut.
- Assegurar el confort de tots els pacients, en atenció especial als més vulnerables per edat o situació de salut (discapacitat, atenció al final de vida, entre d'altres..)
- Promoure la participació activa dels pacients en les activitats d'autocura.
- Planificar i efectuar educació sanitària sobre hàbits saludables i coneixements que facilitin als usuaris el cuidatge de la seva pròpia salut
- Establir una bona relació i comunicació eficaç amb pacients i familiars
- Assegurar un ús correcte de les instal·lacions i materials
- Preveure situacions de risc i actuar en conseqüència evitant el dany dels pacients, familiars, companys i propi.

Competències

Bàsiques:

CB2- Aplicar els seus coneixements al seu treball o vocació d'una manera professional i tinguin les competències que solen demostrar-se mitjançant l'elaboració i defensa d'arguments i resolució de problemes dins la seva àrea d'estudi.

CB3- Capacitat per reunir i interpretar dades rellevants (normalment dins de la seva àrea d'estudi) per emetre judicis que incloguin una reflexió sobre temes rellevants d'índole social, científica o ètica.

CB4- Poder transmetre informació, idees, problemes i solucions a un públic tant especialitzat com no especialitzat.

Específiques:

CE5- Utilització dels medicaments, avaluant els beneficis esperats i els riscos associats i / o efectes derivats de la seva administració i consum

CE12- Establir una relació empàtica i respectuosa amb el pacient i família, d'acord amb la situació de la persona, problema de salut i etapa de desenvolupament.

CE13- Utilitzar estratègies i habilitats que permetin una comunicació efectiva amb pacients, famílies i grups socials, així com l'expressió de les seves preocupacions i interessos.

CE14- Reconèixer les situacions de risc vital i saber executar maniobres de suport vital bàsic i avançat.

CE18- Aplicar el procés d'infermeria per proporcionar i garantir el benestar, la qualitat i seguretat a les persones ateses.

CE20- Dirigir, avaluar i prestar les cures integrals d'infermeria, a l'individu, família i comunitat.

CE23- Promoure la participació de les persones, família i grups en el seu procés de salut-malaltia.

CE28- Educar, facilitar i donar suport a la salut i el benestar dels membres de la comunitat, les vides dels quals estan afectades per problemes de salut, risc, sofriment, malaltia, incapacitat o mort.

CE32- Realitzar les tècniques i procediments de cures d'infermeria, establint una relació terapèutica amb els malalts i familiars.

CE34- Tenir una actitud cooperativa amb els diferents membres de l'equip.

CE52- Prestar cures, garantint el dret a la dignitat, privacitat, intimitat, confidencialitat i capacitat de decisió del pacient i família.

CE53- Individualitzar la cura considerant l'edat, el gènere, les diferències culturals, el grup ètnic, les creences i valors.

CB57- Incorporar els valors professionals, competències de comunicació assistencial, raonament clínic, gestió clínica i judici crític, integrant en la pràctica professional els coneixements, habilitats i actituds d'Infermeria, basats en principis i valors, associats a les competències descrites en els objectius generals i en les matèries que conformen el títol.

Transversals:

CT4- Adquirir coneixements bàsics d'emprenedoria i dels entorns professionals

Genèriques:

CG1- Capacitat d'adaptar-se a noves situacions

Continguts fonamentals de l'assignatura

Classes magistrals i seminaris de simulació:

- Serveis de Salut mental, cuidatges intensius i urgències
- Triage de pacients
- Sistemes de registre a atenció primària de salut
- Ventilació mecànica invasiva i no invasiva
- Via intradural i epidural
- Rentat quirúrgic de mans
- Tensió arterial invasiva
- Pressió venosa central
- Immobilitzacions a urgències

Pràctiques clíniques:

L'alumne, per a poder fer les pràctiques, ha d'obtenir una qualificació d'apte a les aules d'habilitats, d'aquesta forma demostra que ha après i assimilat els coneixements i habilitats dels procediments bàsics i els cuidatges per a poder-los portar a terme a les pràctiques clíniques.

En aquest curs cada alumne realitzarà 7 períodes de pràctiques que queden repartits en els següents serveis o unitats:

- Centres d'Atenció Primària
- Atenció Intermedia
- Unitats quirúrgiques
- Unitats de cures intensives
- Unitats d'urgències
- Unitats de Salut Mental
- Serveis especials (2 períodes)

Períodes:

- Del 25 de setembre de 2023 al 30 de maig de 2024.

Eixos metodològics de l'assignatura

Pel correcte desenvolupament de l'assignatura es portaran a terme les següents metodologies docents:

- Classes magistrals.
- Seminaris.
- Treball individual.
- Classes Pràctiques: sala de demostració i / o simulació.
- Pràctiques assistencials.

Davant la situació incerta que les mesures de distanciament social establertes per les autoritats sanitàries no permetin desenvolupar alguna activitat docent de forma presencial a l'aula per a tots els estudiants matriculats, s'adoptarà una modalitat mixta de docència que combini aquesta docència presencial a l'aula amb docència a distància. De la mateixa manera, la tutorització podrà ser substituïda per tutorització a distància utilitzant mitjans telemàtics.

Pla de desenvolupament de l'assignatura

Activitats formatives

Seminaris i Aules d'habilitats

Els seminaris teòric-pràctics es portaran a terme depenent del calendari elaborat a tal efecte i que es ficarà en coneixement dels alumnes a principi de curs.

Les activitats pràctiques/aules d'habilitats és un tipus de formació on mitjançant la metodologia de simulació immersiva l'alumne practica, abans d'anar als serveis assistencials, les habilitats necessàries pel desenvolupament de competències per a tenir cura de persones sanes i malaltes.

Totes les classes de les aules d'habilitats són obligatòries i l'alumne no podrà iniciar les pràctiques clíniques sense haver assolit el nivell mínim en cada una de les aules.

Els coordinadors del Pràcticum establiran les formes de recuperació, si s'escau, en cas de que l'alumne no hagi superat alguna de les aules.

El període de pràctiques

Pràctiques Clíniques: L'alumne un cop superada la part teòrica i pre-clínica farà les pràctiques programades que

tindran una durada de 8 hores diàries (en horari de matí de 7:30 a 15:30 i en horari de tarda de 14:30 a 22:30. En casos de centres o serveis amb horaris diferents, l'alumne s'haurà d'adaptar a l'horari del centre sempre assegurant la durada de 8 hores per jornada). En cas que l'alumne no faci les pràctiques a Lleida Capital es regirà pel calendari festiu de la localitat en qüestió.

Els crèdits pràctics clínics es duen a terme a través d'una metodologia d'aprenentatge centrada en l'estudiant, liderant aquest el seu propi aprenentatge, i donant-li l'oportunitat d'adquirir la competència necessària per al desenvolupament d'una pràctica professional òptima, al mateix temps que es fomenta la seva reflexió i autocrítica

Cal tenir en compte que l'alumne estarà sempre acompanyat o bé per un professional infermer/a en totes les activitats assistencials que requereixi el pacient (cures, controls, preparació i administració de medicació, tècniques, informació, educació, etc...) o per delegació acompanyat d'un auxiliar d'infermeria en tasques com la higiene i llit de pacient; activitats que l'alumne realitzarà amb un professional infermer/a o acompanyat d'un auxiliar d'infermeria.

L'assignació es portarà per ordre de nota del pràcticum del curs anterior i seguint les directrius de mobilitat i assignació de llocs de pràctiques de la FIF.

Els alumnes hauran de seguir la normativa del centre de pràctiques i de la UDL en relació a la COVID19 o altres possibles brots de malalties transmissibles.

Diari de pràctiques

Treball escrit on l'alumne recopila diferents documents i evidències que elabora durant les pràctiques clíniques, per tal de demostrar la seva trajectòria i desenvolupament de competències (ex: diari reflexiu, desenvolupament d'un tema d'interès, valoració infermera d'un pacient)

Sistema d'avaluació

PRIMERA EVIDÈNCIA AVALUATÒRIA: Nota de les aules d'habilitats (15%)

Es tindrà en compte l'actitud i l'aptitud així com la nota de la prova d'avaluació que es realitzarà en cada tema mitjançant la rúbrica corresponent. Cal superar aquest apartat amb mínim un 5 de nota.

- 50% Examen (abans de les aules A,B,C,D,E i F):
 - 10 preguntes test
 - Un "10" suposa 0,25 punts més en la nota final de les A/H, un suspens 0,5 punts menys.
- 50% actitud i aptitud a Aula d'habilitats
- L'absència a les classes teòriques o pràctiques suposa una penalització de 0,5, per absència, a la nota final de les A/H.

SEGONA I TERCERA EVIDÈNCIA AVALUATÒRIA: Nota de les pràctiques clíniques (85% ENTRE LES DUES)

S'avaluaran les actituds i habilitats de l'alumne mitjançant l'observació i ús d'una rubrica específica:

- Promig de la nota final dels períodes (80% de la nota és la part assistencial i el 20% restant el treball de cada un dels períodes)

L'assistència a pràctiques és obligatòria i per tant TOTES LES ABSÈNCIES SÓN RECUPERABLES I S'HAN DE JUSTIFICAR, és imprescindible completar el 100% de les hores programades i complir la normativa de pràctiques establerta per la Universitat.

Si un alumne no treu un 5 de nota de pràctiques en algun període, no farà mitja amb el treball i quedarà suspès tot el període.

L'alumne ha d'aprovar per separat cada una de les parts de l'avaluació i períodes de pràctiques per tal de

poder ponderar i aprovar l'assignatura.

Qualificació: La qualificació màxima de l'assignatura és de MATRICULA D'HONOR, excepte en mobilitat que la qualificació màxima serà d'EXCEL·LENT.

Mobilitat: Està acceptada la mobilitat oficial en aquesta assignatura d'acord amb les directrius d'assignació de llocs de pràctiques de la FIF. En el cas que totes les pràctiques es facin en la universitat de destí, les aules d'habilitats no seran obligatòries, en el cas contrari (hi ha un nombre de pràctiques que es fan als llocs de pràctiques que no són mobilitat) les aules d'habilitats són obligatòries seguint la cronologia establerta en el calendari acadèmic.

Avaluació única: Aquesta assignatura no té opció d'avaluació única.

Bibliografia i recursos d'informació

- BEIJINHO DO ROSARIO R, PÉREZ MIRANDA A, SALDAÑA MIRANDA A. Atlas gráfico de urgencias. Barcelona. SEMFyC; 2017.
- BERMEJO GARCIA L. Envejecimiento activo y actividades socioeducativas con personas mayores: guía de buenas prácticas. Madrid: Editorial Médica
- BICKLEY LS, SZILAGYI PG. Bates, Guía de exploración física e historia clínica. 10ª ed. Barcelona: Lippincott Williams & Wilkins; 2010.
- BULECHEK GM, BUTCHER HK. Clasificación de intervenciones de enfermería (NIC). 6ª ed. Ámsterdam: Elsevier; 2013.
- CARPENITO-MOYET L. Planes de cuidados y documentación clínica en Enfermería. Madrid: McGraw-Hill-Interamericana; 2005.
- FORNES J. Enfermería de Salud Mental y Psiquiátrica. Valoración y cuidados. 2nd ed. Panamericana, editor. Madrid; 2011. 1-402 p.
- GARCÍA HERNÁNDEZ M, GALLO ESTRADA J. Fundación para el Desarrollo de la Enfermería. Recursos geriátricos: valoración geriátrica integral. Madrid: FUDEN; 2011.
- GRANADA LÓPEZ JM. Manual de enfermería psiquiátrica. 1st ed. Editorial G, editor. Barcelona; 2009. P. 1-247.
- HEATHER T, KAMITSURU S. NANDA International Nursing Diagnoses: Definitions & classification. Oxford: Wiley Blackwell; 2014.
- JOHNSON M, ESPINOSA I FRESENDO C. Vínculos de NOC y NIC a NANDA-I y diagnósticos médicos: soporte para el razonamiento crítico y la calidad de los cuidados. 3a ed. Barcelona: Elsevier; 2012.
- MOORHEAD S, JOHNSON M, MAAS LM. Clasificación de resultados (NOC). 5ª ed. Ámsterdam: Elsevier;; 2013.
- Panamericana; 2010.
- POTTER PA, PERRY AG, STOCKERT PA, HALL AM. Fundamentos de Enfermería. 8a ed. Barcelona: Elsevier; 2015.
- SMITH S. Habilidades para Enfermería Clínica Vol I y II. Madrid: Pearson; 2017.